27

Journal Homepage: http://journal.richt.ir/mbp/
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706
Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh || Vol. 8 || No. 27 || Spring 2024 ||

Study on Essence of Anthropomorphic Stele Culture in Northwest Iran and Neighboring Regions

Hamid Khanali[1]

Type of Article: **Research**
Pp: 37-57
Received: 2022/04/04; Accepted: 2022/07/19
https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.27.37

Abstract

The anthropomorphic monoliths culture has been common for several thousand years, from the western borders of China to the Baltic Sea and Spain, and it has been manifested in various forms in archeological findings and written sources in the Eslamic eras. It seems that the most important reason for the temporal expansion of this culture lies in its religious and ritualistic nature, and what caused the spatial expansion of this culture was probably related to commercial exchanges and, as a result, cultural exchanges. The anthropomorphic monoliths can be seen in human and animal forms and symbols of fertility The current research tries to answer these questions that what are the most important factors of temporal and spatial expansion of the anthropomorphic monoliths culture of anthropomorphic monoliths? And what are the concepts used in the anthropomorphic monoliths, culture in the prehistoric and Eslamic eras? The present study, while examining the temporal and spatial expansion of this culture and introducing its key examples in the geographical area between the Black Sea and the cultural area of the Caspian Sea, investigates the meaning of the erection of the anthropomorphic monoliths This type of research is of a cultural-historical analytical type, the information of which is collected based on documentary and library studies The results of the present research show that the most important factors in the temporal expansion of the anthropomorphic monoliths culture were due to their relationship with traditions and religious rituals, and what caused the spatial expansion of this culture was probably related to commercial exchanges and, as a result, cultural exchanges. Also, over time, the anthropomorphic monoliths can be seen in human and animal forms and symbols of fertility, which in many cases have been manifested in the form of the deceased person in connection with his burial. The results of the present research show that although there is no chronological and archaeological connection between the pre-historical and AD samples, all the samples are related to the ritual burial of religious rituals and represent a person who probably has a high social rank. This issue has been reflected in the archaeological texts.

Keywords: Anthropomorphic Monoliths, Northwest of Iran, Cultural Communication, Caucasus, Anatolia.

1. Assistant Professor, Department of Archaeology, Faculty of Cultural Heritage, Handicrafts and Tourism, University of Mazandaran, Babolsar, Iran
Email: h.khanali@umz.ac.ir

Citations: Khanali, H., (2024). "Study on Essence of Anthropomorphic Stele Culture in Northwest Iran and Neighboring Regions". *Parseh J Archaeol Stud.*, 8(27): 37-57. doi: https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.27.37.
Homepage of this Article: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-724-en.html

Motaleat-e Bastanshenasi-e Parseh

Parseh Journal of Archaeological Studies (PJAS)
Journal of Archeology Department of Archeology Research Institute, Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT), Tehran, Iran

Publisher: *Cultural Heritage and Tourism Research Institute (RICHT).*

*Copyright©2022, The Authors. This open-access article is published under the terms of the **Creative Commons**.*

© The Author(s)

Introduction

A stele refers to raised anthropomorphic monoliths or stones that are erected vertically in the ground and have a memorial status and are related to burial ceremonies (Darvil, 2008). Stone steles in the shape of humans or with human motifs have been reported in a wide geographical area from the western borders of China to the Baltic Sea and Spain (Tryjarski, 1971: 127). Russian and Azerbaijani archaeologists have carried out preliminary research activities in the direction of identifying anthropomorphic monoliths in the Caucasus in the meantime, some sources have studied the culture anthropomorphic monoliths in different regions in a monograph form (Schachner, 2001, 115, 142; Sevin, 2005; Ngrahamn-Summer, 1979: 68, 70; Burney, 1979: 155-156). Shahryeri site as one of the most important sites for the development of the anthropomorphic monoliths culture was explored by Alireza Hojabri-Nobari during three seasons (Hojabri-Nobari et al., 1379). The anthropomorphic monoliths of the Tabriz Museum were probably obtained from Qara Dagh region in the northwest of Iran. These anthropomorphic monoliths were first visited by the German researcher Gert Grupp (Torabi Tabatabai 490: 1355). The anthropomorphic monoliths of the Tabriz Museum were recently introduced and reviewed by Adel Yilmaz in 2012 (Yilmaz 2012). Therefore, the latest research has been carried out in Iran regarding the anthropomorphic monoliths in the Shahryeri area and the cultural relations between northwest Iran and the Caucasus (Khanali, 1379). So far, there have been many theories about what this culture is, although it is not far from the mind that these memorial stones were erected in different human societies with religious, promotional and social purposes. (Sevin, 2005: 89). It is necessary to explain that this culture has been exhibited in many graves in different societies from prehistoric times (Agasioglo, 2013) to recent centuries (Yilmaz, 2003: 44). Although the relationship between the anthropomorphic monoliths in the Shahryeri area and the burial graves was previously denied (In: Graham & Summers, 1979), the author's recent research shows that this culture has a direct connection with the burial graves in this area. The anthropomorphic monoliths culture is one of the cultures that can be seen in the northwest of Iran due to the cultural connection between Iran and the Caucasus. The present research, while examining the temporal and spatial expansion of this culture and introducing its key examples in the geographical area between the Black Sea and the cultural area of the Caspian Sea, investigates what and why based on the anthropomorphic monoliths Undoubtedly, traditions and burial rituals in human societies do not undergo changes easily, so it seems that the most important reason for the spread of this culture from the third millennium to the end of the first millennium BC in a time span of more than 2000 years in the vast geographical area of Anatolia is probably the Caucasus. It has been related to commercial exchanges and cultural exchanges as a result.

Investigating the concepts and scope of the temporal and spatial expansion of the culture of anthropomorphic monoliths

At the end of the 3rd and the beginning of the 2nd millennium BC, the anthropomorphic monoliths culture appears in connection with Nomads tribes in different regions of the Republic of Azerbaijan (Fig. 1) (Schachner, 2001: 132). The anthropomorphic monoliths of Dobandi village in the north of Baku was found in connection with Gori

cultural materials belonging to the late Maykop culture period (Ibid: 123). The second example from this period was found around Astara city in Azerbaijan in the second millennium BC in Syria and Anatolia, anthropomorphic monoliths a special respect, so that they were often placed in front of the gates and protected the place from the entry of evil spirits. At Tell Chana in Antioch and at Tell Rimah, anthropomorphic monoliths slab similar to examples from the Caucasus region and northwestern Iran have been found (Carter, 1970: 22).

Since the end of the second millennium, 13 stelae have been obtained from the carving site of Turkey (Ozfirat, 2002: 299). In the first millennium BC, we see the number of anthropomorphic monoliths in the region This importance is undoubtedly directly related to the increase in the skill level of using metals, especially the use of iron metal (Khanali, 2017: 461). The samples belonging to this period were obtained in Shahryeri area and Qara Dagh region of East Azerbaijan Considering the sanctity of the Shahryeri area, it seems that different people have prepared memorial stones for themselves or their deceased relatives to have a memorial in this sacred area. An example of burials without corpses in the geographical scope of the Balkhi-Marvi culture (Tughluq, Ganor) (Sarianidi, 2007: 51) in the city of Sokhteh in the southeast of Iran in the period (2500-3000 BC) (Seyd Sajjadi, 2005: 31) (Hojabri-Nubari, 2009: 112-125) has been reported in other words, it seems that the Shahryeri complex is a type of cenotaph, or "empty tomb", "empty tomb", "tomb of the unknown soldier". As mentioned in detail in the previous section, in the centuries of AD, anthropomorphic monoliths with different characteristics such as monuments of warriors, heroes and symbols of fertility have emerged in connection with the burial of people. Human statues are mentioned in the texts according to different situations in AD periods with titles such as Dash Baba, Bal Bal and Badiz (Yilmaz, 2003: 45-40). It can be said that Balbal is the stone of the captured soul of the enemy and it is not in good shape, but the deceased himself or his relatives put it on his grave as a memorial stone. In recent centuries, in a wide area in the Near East, stones in the shape of a ram (image 10), a horse (Fig. 11), a turtle (Fig. 12), and in some areas, male (Fig. 13) and female genitals (Fig. 14) were placed on graves as Grave markers are used, which in general seem to be related to fertility symbols Investigations show that in the millennia discussed in this research, no findings have been found on worshiping the dead and making allegories of people and animals with the aim of praying to them. It seems that these anthropomorphic monoliths were generally built to commemorate prominent people and symbols of fertility, and their association with burial sites indicates that this culture was associated with the belief in the world after death. So far, there have been many theories about what this culture is, although it is not far from the mind that these memorial stones were erected in different human societies with religious, promotional and social purposes (Svin, 2005: 89).

But what can be understood from the study of the development of the culture of anthropomorphic monoliths is their relationship with traditions and rituals that are manifested in the form of the embodiment of the deceased person in relation to his burial. It is necessary to explain that this culture has been exhibited in many graves in different societies from the prehistoric period (Agasioglu, 2013) to the recent centuries (Yilmaz, 2003: 44) in the form of different symbols, and in general, their evolution can be seen. From memorial stones to fertility symbols Among the other concepts that are

shown on the anthropomorphic monoliths is the ritual of sacrifice. This ritual is shown in the form of animals on the anthropomorphic monoliths of Hakkari and Astara. It seems that the example of humans with smaller dimensions who are unbalanced and fallen on the ground on the edge of the central person to whom the stele belongs are carved on the stele. be an example of human sacrifice.

Conclusion

The main topic of this research is to investigate what and why the anthropomorphic monoliths are erected In this regard, at first, the area of temporal and spatial expansion of this culture was explained In the prehistoric period, this culture generally spread in the geographical area between the Black Sea and the Caspian Sea, and among the most important traditions related to burial during the 3rd, 2nd and 1st millennia BC in the geographical area of northwestern Iran, the Caucasus, and eastern Anatolia has been In recent times, this culture has spread from the western borders of China to Europe In centuries AD, the culture of anthropomorphic monoliths has been mentioned in the texts of poems and archeological findings with different names such as Balbal, Badiz, Dash Baba, etc., which shows many characteristics in the traditions of their beliefs and other In terms of historical and geographical sequence, there is no connection between the culture of anthropomorphic monoliths before history and the beginning of history and AD, or at least it is not known so far. However, the written sources about Balbal and Badiz are among the most important semantic data of this culture. anthropomorphic monoliths culture has been common for several thousand years, from the western borders of China to the Baltic Sea and Spain, and it has been reflected in archeological findings and written sources in the periods after AD. It seems that the most important reason for the temporal expansion of this culture lies in its religious and ritualistic nature, and what caused the spatial expansion of this culture was probably related to commercial exchanges and, as a result, cultural exchanges. anthropomorphic monoliths can be seen over time in human and animal forms and fertility symbols This culture in the mentioned areas, although there are visual differences in some details, but in many cases, they have common features. The level of visual and technical similarities is such that it emphasizes the connection of this culture during the time under investigation in a wide geographical area. So far, there have been many theories about what this culture is in this regard, religious, promotional and social goals were mentioned, but the investigation of the development of anthropomorphic monoliths culture in the context of time and space shows that this culture is related to the burial of traditions and religious rituals. This issue has also appeared in archaeological texts and findings.

Acknowledgments

In the end, the author considers it necessary to thank the reviewers of the journal for improving and enriching the text of the article.

Conflict of Interest

In commitment to publication ethics, there are no conflicts of interest to declare for this research.

۲۷

نشانی پایگاه نشریه: http://journal.richt.ir/mbp
P. ISSN: 2645-5048 & E. ISSN: 2645-5706

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه || شمارهٔ ۲۷ || سال هشتم || بهار ۱۴۰۳ ||

تحلیلی بر چیستی فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در شمال‌غرب ایران و مناطق همجوار

حمید خانعلی[I]

نوع مقاله: پژوهشی
صص: ۵۷ - ۳۷
تاریخ دریافت: ۱۴۰۱/۰۱/۱۵؛ تاریخ پذیرش: ۱۴۰۱/۰۴/۲۸
شناسهٔ دیجیتال (DOI): https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.27.37

چکیده

فرهنگ سنگ‌افراشت در گسترهٔ زمانی چندهزارساله از مرزهای غربی چین تا دریای بالتیک و اسپانیا متداول بوده و در دوره‌های اسلامی نیز در یافته‌های باستان‌شناسی و منابع مکتوب در صور مختلفی نمود یافته است. پژوهش حاضر درصدد پاسخ به این پرسش‌ها است که مهم‌ترین عوامل گسترش زمانی و مکانی فرهنگ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت چیست؟ و مفاهیم به‌کار رفته در فرهنگ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت در دوران پیش‌ازتاریخ و دوران اسلامی چیست؟ پژوهش حاضر ضمن بررسی گسترش زمانی و مکانی این فرهنگ و معرفی نمونه‌های شاخص آن در حوزهٔ جغرافیایی بین دریای سیاه و حوزهٔ فرهنگی دریای خزر به بررسی چیستی و چرایی برپایی سنگ‌افراشت‌ها می‌پردازد. این پژوهش از نوع تحلیلی-تاریخی فرهنگی بوده که اطلاعات آن بر پایهٔ مطالعات اسنادی و کتابخانه‌ای گردآوری شده است. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهند مهم‌ترین عوامل گسترش زمانی فرهنگ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت به‌دلیل ارتباط آن‌ها با سنن و آئین‌های مذهبی بوده و آن‌چه سبب گسترش مکانی این فرهنگ شده، احتمالاً با مبادلات تجاری و به‌تبع آن مبادلات فرهنگی ارتباط داشته است؛ هم‌چنین سنگ‌افراشت‌ها درطول ازمنه به اشکال انسانی و حیوانی و نمادهای باروری قابل مشاهده است که در موارد متعددی در قالب، تجسم فرد متوفی در ارتباط با مدفن وی نمود یافته است. قدیمی‌ترین نمونهٔ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت شناسایی شده در حوزهٔ جغرافیایی مذکور، متعلق به استل دوبندی در شمال باکو است. این سنگ‌افراشت در حالت برجای در ارتباط با یک کورگان به‌دست آمده که درون آن مواد فرهنگی از اواخر دورهٔ فرهنگ مایکوپ به‌دست آمده است. این فرهنگ متعلق به اواخر هزارهٔ سوم و اوایل هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد است. در ادامهٔ نمونه‌های دیگری از سنگ‌افراشت‌ها در سوریه، ترکیه و شمال‌غرب ایران نیز مورد بررسی قرار گرفته است. نتایج پژوهش حاضر نشان می‌دهند؛ هرچند ارتباط گاهنگاری و باستان‌شناختی بین نمونه‌های پیش‌ازتاریخ و ازمنه بعد از میلاد وجود ندارد، اما تمامی نمونه‌ها با مقولهٔ تدفین، سنن و آئین‌های مذهبی ارتباط داشته و به تجسم شخصی که احتمالاً از مرتبهٔ اجتماعی بالایی برخوردار است، می‌پردازد. این موضوع در متون و یافته‌های باستان‌شناختی نمود داشته است.

کلیدواژگان: سنگ‌افراشت انسان‌ریخت، شمال‌غرب ایران، ارتباطات فرهنگی، قفقاز، آناتولی.

I. استادیار گروه باستان‌شناسی، دانشکدهٔ میراث‌فرهنگی، صنایع‌دستی و گردشگری، دانشگاه مازندران، بابلسر، ایران.
Email: h.khanali@umz.ac.ir

ارجاع به مقاله: خانعلی، حمید، (۱۴۰۳). «تحلیلی بر چیستی فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در شمال‌غرب ایران و مناطق همجوار». مطالعات باستان‌شناسی پارسه، ۸ (۲۷): ۵۷-۳۷ https://dx.doi.org/10.22034/PJAS.8.27.37
صفحهٔ اصلی مقاله در سامانهٔ نشریه: https://journal.richt.ir/mbp/article-1-724-fa.html

فصلنامهٔ علمی مطالعات باستان‌شناسی پارسه
نشریهٔ پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی، پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری، تهران، ایران

ناشر: پژوهشگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری

حق نشر متعلق به نویسنده(گان) است و نویسنده تحت مجوز Creative Commons Attribution License به مجله اجازه می‌دهد مقالهٔ چاپ شده را در سامانه به اشتراک بگذارد، منوط بر این‌که حقوق مؤلف اثر حفظ و به انتشار اولیه مقاله در این مجله اشاره شود.

© The Author(s)

مقدمه

«استل» به سنگ‌های افراشت و یا سنگ‌هایی که به‌طور عمودی در زمین برپا گردیده، حالت یادمانی داشته و با مراسم تدفین ارتباط دارند، اطلاق می‌شود (Darvill, 2008). استل‌های سنگی به‌شکل انسان و یا دارای نقوش انسانی در گسترهٔ وسیع جغرافیایی از مرزهای غربی چین تا دریای بالتیک و اسپانیا گزارش شده است (Tryjarski, 1971: 127). تاکنون گمانه‌زنی‌های متعددی درخصوص چیستی این فرهنگ صورت گرفته است؛ هرچند دور از ذهن نیست که این سنگ یادمان‌ها در جوامع انسانی مختلف با اهداف دینی، تبلیغاتی و اجتماعی برپا شده باشند (Sevin, 2005: 89)، اما آن‌چه از بررسی گسترش فرهنگ سنگ‌افراشت‌ها چه در بستر زمان و چه در بستر مکان در باب نقطهٔ اشتراک این فرهنگ در بین جوامع انسانی می‌توان دریافت، ارتباط آن‌ها با سنن و آئین‌های مذهبی است که در موارد متعددی در قالب، تجسم فرد متوفی در ارتباط با مدفن وی نمود یافته است. لازم به توضیح است این فرهنگ در قبور متعدد در جوامع مختلف از دوران پیش‌ازتاریخ (Ağasıoğlu, 2013) تا سده‌های اخیر (Yılmaz, 2003: 44) به انحای مختلف به نمایش گذاشته شده است.

هرچند ارتباط سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در محوطهٔ «شهریری» با قبور تدفینی پیش‌تر نفی می‌شد (Ingraham-Summers, 1979) پژوهش‌های اخیر نگارنده نشان می‌دهد، در این محوطه نیز این فرهنگ با قبور تدفینی ارتباط مستقیم دارد.

در این رابطه، بخش نهایی این پژوهش بر پایهٔ استنادات باستان‌شناختی به تبیین ارتباط این فرهنگ با قبور تدفینی می‌پردازد. در این‌میان با تبیین فرهنگ‌های تدفینی نوع بلخی-مروی به گمانه‌زنی درخصوص سنگ‌افراشت‌هایی که ارتباط مستقیم با تدفین ندارند، خواهیم پرداخت. در این رابطه ابتدا ضمن بررسی پیشینهٔ پژوهش در زمینهٔ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت، به حوزهٔ گسترش این فرهنگ در شمال‌غرب ایران و مناطق همجوار و گاهنگاری آن‌ها پرداخته خواهد شد.

فرهنگ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت، ازجمله فرهنگ‌هایی است که به‌واسطهٔ ارتباطات فرهنگی ایران و قفقاز در شمال‌غرب ایران قابل مشاهده است. پژوهش حاضر ضمن بررسی گسترش زمانی و مکانی این فرهنگ و معرفی نمونه‌های شاخص آن در حوزهٔ جغرافیایی بین دریای سیاه و حوزهٔ فرهنگی دریای خزر به بررسی چیستی و چرایی برپایی سنگ‌افراشت‌ها می‌پردازد.

پرسش‌ها و فرضیات پژوهش: ۱- مهم‌ترین عوامل گسترش زمانی و مکانی فرهنگ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت چیست؟ مهم‌ترین عوامل گسترش زمانی فرهنگ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت به‌دلیل ارتباط آن‌ها با سنن و آئین‌های مذهبی بوده و آن‌چه سبب گسترش مکانی این فرهنگ شده، احتمالاً با مبادلات تجاری و به‌تبع آن مبادلات فرهنگی ارتباط داشته است. ۲- مفاهیم به‌کار رفته در فرهنگ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت در دوران پیش‌ازتاریخ و دوران اسلامی چیست؟ سنگ‌افراشت‌ها در طول ازمنه به اشکال انسانی و حیوانی و نمادهای باروری قابل مشاهده است که در موارد متعددی در قالب، تجسم فرد متوفی در ارتباط با مدفن وی نمود یافته است.

روش پژوهش: روش پژوهش این جستار به شیوهٔ تحلیلی-تاریخی فرهنگی بوده و روش گردآوری اطلاعات در این نوشتار براساس پژوهش‌های میدانی (بررسی، شناسایی و مستندنگاری یافته‌های باستان‌شناسی) و مطالعات کتابخانه‌ای، به‌ویژه با استفاده از متون مورخان، جغرافیانویسان دورهٔ اسلامی درخصوص داده‌های قرون متأخر است.

پیشینهٔ پژوهش در موضوع سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت شمال‌غرب ایران و مناطق همجوار

فعالیت‌های پژوهشی ابتدایی در راستای شناسایی سنگ‌افراشت‌ها در قفقاز توسط باستان‌شناسان شوروی انجام گرفته است. سنتی‌ترین این منابع مربوط به «وسلووسکی»[1] در سال ۱۹۱۵م. کتابی با عنوان وضعیت امروزی مسأله داش‌بابا و یا بالبال‌ها است (Веселовский, 1915: 3)؛ ازجمله پژوهش‌های سنتی دیگر کتاب هنر سنگ در آذربایجان[2] است که به زبان روسی توسط «رسیم افندی»[3] در سال ۱۹۸۶ م. نگاشته شده است (Эфендиев, 1986). جدیدترین پژوهش از این‌دست مجلدی‌ست که «فریدون آغاسی‌اوغلو» در باکو به چاپ رسانیده است (Ağasıoğlu, 2013). در سه منبع پیش‌گفته به‌صورت عمومی به موضوع سنگ‌افراشت از دوران پیش‌ازتاریخ تا دوران اسلامی پرداخته شده است.

در این‌میان برخی منابع به‌صورت تک‌نگاری به بررسی فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در مناطق مختلف پرداخته‌اند؛ از جملهٔ این‌دست از منابع می‌توان به مقاله‌ای از «آندریاس شاخنر» با عنوان «پیکرنگاری هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد در مناطق بین دریای خزر و دریاچهٔ وان» اشاره کرد (Schachner, 2001: 115-142). هم‌چنین تعداد ۱۳ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت در محوطهٔ «حکاری» ترکیه در طی کاوش‌های سال‌های ۱۹۹۹م. توسط «ولی سوین» به‌دست آمده است که در کتابی با عنوان سنگ‌افراشت‌های حکاری: جنگاوران برهنه[4] به توصیف و طبقه‌بندی آن‌ها پرداخته است (Sevin, 2005). سنگ‌افراشت‌های منطقهٔ مشکین‌شهر استان اردبیل در شمال‌غرب ایران اولین‌بار در بررسی «چارلز برنی» و همکارانش شناسایی گردید (Ingraham-Summers, 1979: 68-70, Burney, 1979: 155-156). و در سه فصل توسط «علیرضا هژبری‌نوبری» کاوش گردید (هژبری‌نوبری و همکاران، ۱۳۹۷). سنگ‌افراشت‌های موزهٔ تبریز احتمالاً از منطقهٔ قره‌داغ شمال‌غرب ایران به‌دست آمده‌اند. این سنگ‌افراشت‌ها اولین‌بار توسط محقق آلمانی، «گرد گروپ» مورد بازدید قرار گرفت (ترابی‌طباطبایی، ۱۳۵۵: ۴۹۰). در سال‌های ۱۳۵۰ تا ۱۳۵۴هـ.ش. آقای ترابی‌طباطبایی طی بررسی‌های پیمایشی خود در استان آذربایجان‌شرقی از منطقهٔ هوراند قره‌داغ بازدید به‌عمل آورده و به سنگ‌افراشت‌هایی که توسط قاچاقچیان تخریب شده بود، اشاره می‌کند؛ وی تعداد این سنگ‌افراشت‌ها را بیش از ۱۰۰ عدد عنوان می‌کند، این‌که کدام‌یک از سنگ‌افراشت‌های موزهٔ تبریز از این منطقه منتقل‌شده‌اند، به‌درستی مشخص نیست؛ لذا با قطعیت نمی‌توان درخصوص بستر مطالعاتی و محل کشف آن‌ها اظهارنظر نمود. سنگ‌افراشت‌های موزهٔ تبریز اخیراً در سال ۲۰۱۲م. توسط «عادل یلماز» معرفی و بررسی شده‌اند (Yilmaz, 2012). آخرین پژوهش از این‌دست در ایران درخصوص سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت محوطهٔ شهریری و روابط فرهنگی شمال‌غرب ایران و قفقاز انجام پذیرفته است (خانعلی، ۱۳۹۷).

حوزهٔ گسترش زمانی و مکانی فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در شمال‌غرب ایران و مناطق همجوار

بی‌شک سنن و آئین تدفین در جوامع بشری به سهولت دستخوش تغییرات قرار نمی‌گیرند؛ لذا به‌نظر می‌رسد مهم‌ترین دلیل گسترش زمانی این فرهنگ، از هزارهٔ سوم تا اواخر هزارهٔ اول پیش‌ازمیلاد، در بازهٔ زمانی بیش از دو هزار سال در حوزهٔ وسیع جغرافیای آناتولی، قفقاز و شمال‌غرب ایران، در ماهیت دینی و آئینی آن نهفته بوده و آن‌چه سبب گسترش مکانی این فرهنگ شده، احتمالاً با مبادلات تجاری و به‌تبع آن مبادلات فرهنگی ارتباط داشته است.

در اواخر هزارهٔ سوم و اوایل هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در ارتباط با اقوامی کوچ‌رو در مناطق مختلف جمهوری آذربایجان ظاهر می‌شوند (تصویر ۱) (Schachner, 2001: 132). سنگ‌افرشت روستای دوبندی در شمال باکو، پایتخت آذربایجان در

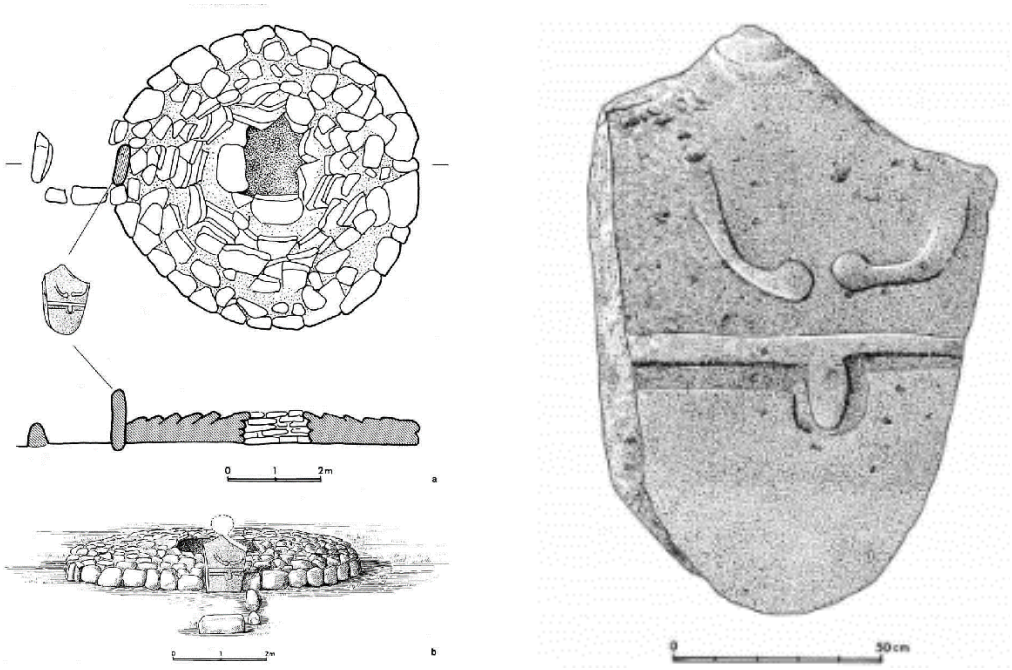

تصویر ۱: استل دوبندی: در شمال باکو (پایتخت جمهوری آذربایجان)، شبه‌جزیره آبشرون، روستای دوبندی (Schachner, 2001: 122-124).

Fig. 1: Dübəndi Stele: In the north of Baku, Absheron Peninsula, Dübəndi village (Schachner, 2001: 122-124).

شبه‌جزیرهٔ آبشرون در اطراف دهکده‌ای به‌نام «دوبندی» به‌دست آمده است. این استل در حالت برجای نزدیک یک کورگان به‌دست آمده است. در درون گور ظروف سفالی و اشیاء فلزی به‌دست آمده که از نظر گونه‌شناسی با مواد فرهنگی اواخر دورهٔ فرهنگ «مایکوپ»[۵] شباهت دارد. این فرهنگ متعلق به اواخر هزارهٔ سوم و اوایل هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد است (Ibid: 123).

نمونهٔ دوم شناخته‌شده از این دوره، سنگ‌افراشت انسان‌ریختی است که از مناطق جنوب جمهوری آذربایجان به‌دست آمده است. این نمونه در اطراف شهر آستارا و از روستای اسخنکران به‌دست آمده و در موزهٔ این شهر نگه‌داری می‌شود (تصویر ۲). با توجه به ویژگی‌های نقوش، شیوه و موقعیت قرارگیری این سنگ‌افراشت به‌لحاظ گاهنگاری بعد با سنگ‌افراشت دوبندی مقایسه می‌شود.

در هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد در سوریه و آناتولی سنگ‌افراشت‌ها دارای احترام خاصی بوده‌اند؛ به‌طوری‌که اغلب جلوی دروازه‌ها قرار می‌گرفته و مکان را از ورود ارواح خبیثه حفظ می‌کرده است. در تل‌آچانا در انتاکیه، این سنگ‌افراشت‌ها برروی بارو به‌عنوان خدای حافظ دیوار مطرح بوده است (Woolley, 1955: 38) در اوایل فصل ۱۹۶۴م. کاوش‌ها در تل‌ریماح[۶] سنگ‌افراشت انسان‌ریخت از سنگ بازالت به‌دست آمده است (Carter, 1970: 22) که مشابه نمونه‌های منطقهٔ قفقاز و شمال‌غرب ایران است (تصاویر ۳ و ۴).

در اواخر هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد شاهد گسترش فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت به حوزهٔ جغرافیایی وسیعی هستیم. بی‌شک مبادلات تجاری و به‌تبع آن مبادلات فرهنگی، عاملی بس مهم در این رابطه بوده است؛ ازجمله مهم‌ترین نمونه‌های شناخته‌شده از این دوره، تعداد ۱۳ استل از محوطهٔ حکاری ترکیه است. با توجه به بستر فرهنگی که این استل‌های به‌دست‌آمده و هم‌چنین مقایسهٔ نقوش روی آن‌ها، این سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت به عصرمفرغ متأخر و اواسط هزارهٔ دوم پیش‌ازمیلاد تاریخ‌گذاری شده است (تصویر ۵)، (Özfirat, 2002: 299).

تصویر ۲: استل آستارا؛ منطقهٔ جنوب جمهوری آذربایجان، شهر آستارا، روستای اسخنکران (schachner, 2001: 119).

Fig. 2: Astara Stele: Southern region of the Republic of Azerbaijan, Astara city, village of Askhankaran (Schachner, 2001, 119).

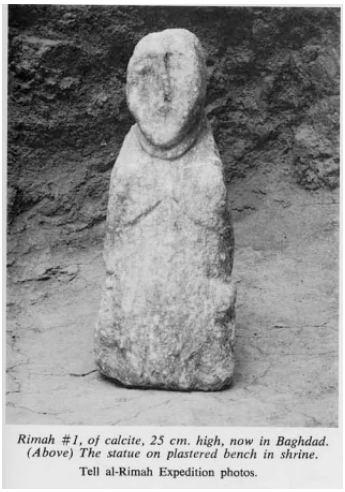

تصویر ۳: سنگ‌افراشت‌های محوطهٔ تل‌ریماح (Carter, 1970: 35).

Fig. 3: Stele of the Tell al-Rimah site (Carter, 1970: 35).

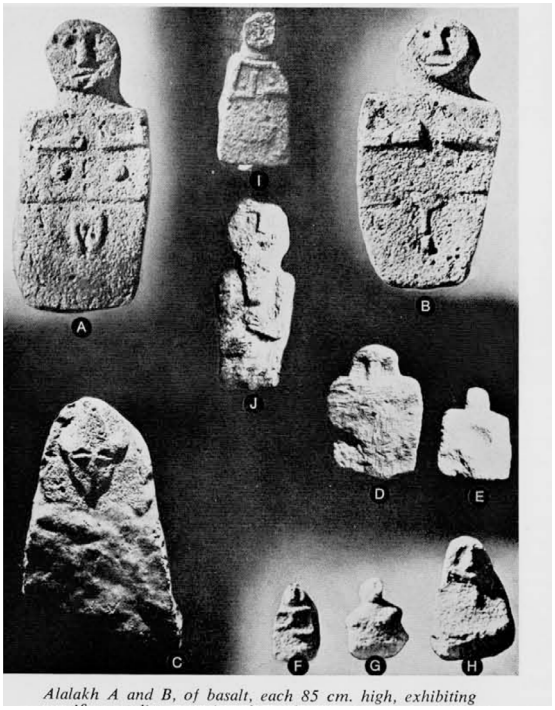

تصویر ۴: سنگ‌افراشت‌های محوطهٔ تل‌ریماح (Carter, 1970: 24).

Fig. 4: Stele of the Tell al-Rimah site (Carter, 1970: 24).

در هزارهٔ اول پیش‌ازمیلاد شاهد تعدد سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در منطقه هستیم. این مهم بی‌شک، با بالا رفتن میزان مهارت استفاده از فلزات، خصوصاً استفاده از فلز آهن ارتباط مستقیم داشته است (خانعلی، ۱۳۹۷: ۴۶۱)؛ هم‌چنین شناخت بیشتر قابلیت‌های محیطی در این امر بی‌تأثیر نبوده است، به‌طوری‌که وجود معدن سنگ مناسب برای تراش سنگ‌افراشت‌ها و برخی عوامل دیگر، ازجمله انباشت ثروت، قرارگیری در مسیر ارتباطی در محوطهٔ شهریری باعث تراش بیش از ۵۰۰ سنگ‌افراشت انسان‌ریخت در این محوطه شده است (تصاویر ۶ و ۷).

تصویر ۵: سنگ‌افراشت به‌دست‌آمده از محوطهٔ حکاری ترکیه (Sevin, 2005: 35- 37).
Fig. 5: Stelae obtained from the Hakkari site in Turkey (Sevin, 2005: 35-37).

تصویر ۶: نمای کلی فضای آئینی محوطهٔ شهریری، استان اردبیل: شمال‌غرب ایران (نگارنده، ۱۳۹۶).
Fig. 6: General view of the ritual space of the Shahryeri site, Ardabil province: Northwest Iran (Author, 2017).

تصویر ۷: نمونهٔ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت از محوطهٔ شهریری استان اردبیل، شمال‌غرب ایران (نگارنده، ۱۳۹۶).
Fig. 7: Example of a human-shaped stele from the Shahryeri site, Ardabil province (Northwest Iran).

بررسی فرهنگ سنگ‌افراشت در قرون بعد از میلاد براساس متون و یافته‌های باستان‌شناختی

تندیس‌های انسانی به نسبت موقعیت‌های مختلف، در دوره‌های بعد از میلاد با عناوینی چون «داش‌باباها»، «بال‌بال‌ها»[۷] و «بَدیزها» در متون یاد شده است؛ هرچند مطالعه این نمونه‌ها از دیدگاه قوم‌باستان‌شناختی می‌تواند در معنی‌شناسی، نمادشناسی و نشانه‌شناسی سنن سنگ‌افراشت‌های ماقبل‌تاریخ حائز اهمیت باشد، اما نمی‌توان بین آن‌ها و نمونه‌های ماقبل‌تاریخ ارتباط گاه‌شناختی قائل بود. باید درنظر داشت مطالعهٔ این سنن برای دریافت مفهوم چیستی فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت نه‌تنها چراغ راه، بلکه مبیّن اطلاعاتی است که داده‌های مسکوت باستان‌شناختی جز در کنار منابع مکتوب و رویکردهای قوم‌باستان‌شناسی به‌سختی می‌تواند به آن‌ها دست یابد.

در منابع موجود، واژهٔ بال‌بال و مفهوم آن به‌روشنی ذکر نشده است، اما با توجه به الفاظی چون «ساختن سنگ بال‌بال دشمن» یا «ساخته‌شدن سنگ بال‌بال شخص توسط دشمنان او» می‌توان نتیجه گرفت که رسمی در آسیای‌میانه وجود داشته که پس از مرگ متوفی در جوار مزار او سنگ‌افراشت‌های بال‌بال دشمنانی که وی در زمان حیات کشته بود، افراشته می‌شده است. چنین تعبیر می‌شود که این‌ها خادمان او در دنیای پس از مرگ خواهند بود. واژهٔ دیگری که برای سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت به‌کار می‌رود، بدیز است؛ این واژه به‌معنای تزئین، نقاشی، تصویر، تندیس بوده و به‌معنی روح هم استفاده شده است. تفاوت بین بدیز و بال‌بال در خوش‌ساخت

بودن بدیزهاست. به‌لحاظ فقه‌اللغه هیچ ارتباطی بین اصطلاح بال‌بال و تندیس‌های انسان‌ریخت وجود ندارد (Yılmaz, 2003: 40-45). می‌توان عنوان نمود بال‌بال سنگ روح اسیرشدهٔ دشمن بوده و به‌لحاظ ساخت خوش فرم نیست، اما بدیز را خود متوفی یا بستگان وی به‌عنوان «سنگ یادمان» او بر سر مزارش می‌گذاشته‌اند (تصویر ۸).

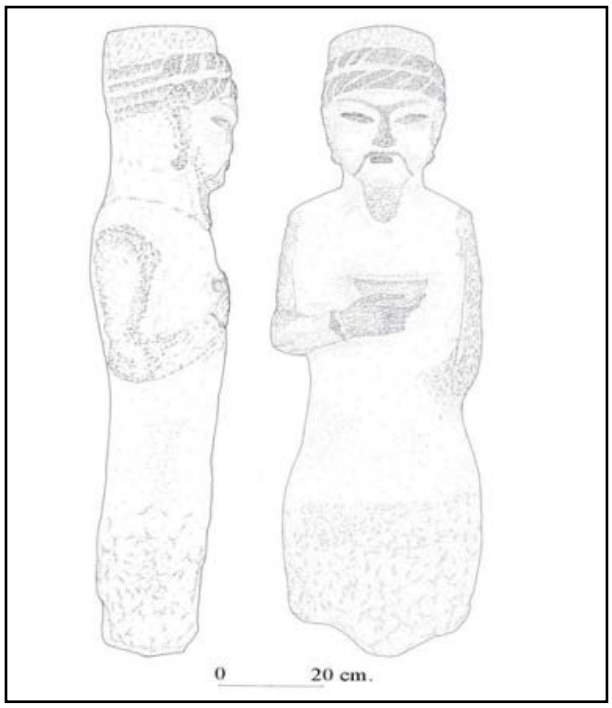

تصویر ۸: موزهٔ تاریخ قرقیز، سدهٔ هشت میلادی بشکیک-قرقیزستان (Yılmaz, 2007: 160).
Fig. 8: The Kyrgyz State History Museum, 8th century AD, Bishkek, Kyrgyzstan (Yılmaz, 2007, 160).

هم‌چنین در مناطق شمالی دریای سیاه احتمال دارد این سنگ‌افراشت‌ها نمادی از خدای آسمان بوده باشند. تبر و گرز نیز سلاح‌های متعلق به این خدا بوده و مار نمادی از برکت گفته شده است (Sevin, 2005: 97).

در منابع متعددی به بال‌بال‌ها اشاره شده است. در سال ۷۳۱م. در مراسمی که برای تدفین شخصی برگزار شده مجسمهٔ بدیز او نیز آماده بوده است (Ağasıoğlu, 2013: 7). «نظامی‌گنجوی» در اثر منظوم خود به‌نام اسکندرنامه اشاره می‌کند که هر شخص سوارکاری که از کنار یک سنگ‌افراشت عبور می‌کند یک نیزه به‌سمت آن پرتاب می‌کند. چوپانان برای آن قربانی می‌آورند. «ابن‌فضلان» این گونه ذکر می‌کند که اقوام اغوز به تعداد کشته‌شدگان دشمنان سنگ‌افراشت‌هایی چوبی درست می‌کنند: «هرگاه در زمان حیاتش کسی را کشته و شخص شجاعی بوده، به تعداد کسانی که به‌دست او کشته شده‌اند شکل‌هایی از چوب تراشیده در قبرش می‌گذارند و می‌گویند: این‌ها غلامان او هستند و در بهشت به او خدمت می‌کنند» (ابن‌فضلان، ۱۳۴۵: ۷۵-۷۴).

«ابوالغازی بهادرخان» در قرن ۱۷م. اشاره می‌کند که تندیس‌های کوچکی از متوفی ساخته و در خانه نگه‌داری می‌کنند. در قرن ۱۳م. «پلانو کارپینی»[۸] و «ویلهلم د. روبروک»[۹] از سنگ‌افراشت‌ها یاد کرده‌اند. «و. روبروک» در سال ۱۲۵۳م. در سفری که به مناطق شرق داشته، ذکر می‌کند که کومون‌ها در مزار متوفیان اسب دفن کرده و تپه‌ای برروی آن می‌ساختند و برروی مزار سنگ‌افراشتی

که در دست خود کاسه‌ای گرفته است، برافراشته می‌کردند. در قرقیزستان سنت سنگ‌افراشت‌ها تا همین اواخر در روستای «بورانا»[۱۰] تداوم داشته است (Ağasıoğlu, 2013: 10). در برخی مناطق به مجموعه سنگ‌افراشت‌هایی که در یک محل جمع‌شده‌اند، «قشون داش» اطلاق می‌شود. این کلمه به سنگ یادمان جنگاوران اشاره دارد (Ibid: 24)، (تصویر ۹).

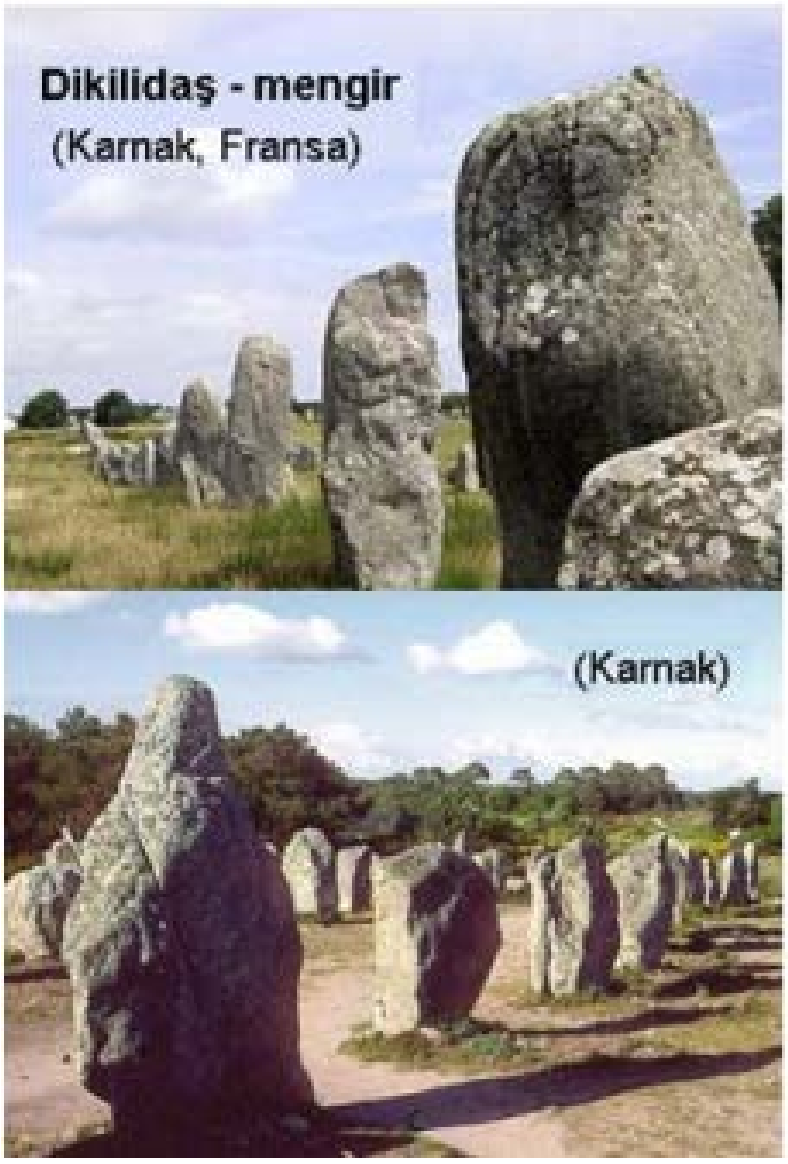

تصویر ۹: سنگ‌افراشت جنگ‌آوران (Ağasıoğlu, 2013: 24).
Fig. 9: Warrior stele (Ağasıoğlu, 2013: 24).

در سده‌های اخیر در گسترهٔ وسیعی در خاورنزدیک سنگ‌هایی به‌شکل قوچ (تصویر ۱۰)، اسب (تصویر ۱۱)، لاک‌پشت (تصویر ۱۲) و در برخی مناطق آلت‌های جنسی مردانه (تصویر ۱۳) و زنانه (تصویر ۱۴) برروی قبور به‌عنوان سنگ نشانه قبر استفاده شده که درمجموع به‌نظر می‌رسد با نمادهای باروری ارتباط داشته باشند.

تصویر ۱۰: قوچ سنگی، موزهٔ آذربایجان- شهر تبریز (نگارنده، ۱۳۹۶).
Fig. 10: Ston Ram, Azerbaijan Museum - Tabriz city (Author, 2017).

تصویر ۱۱: سنگ‌نشانهٔ قبر به شکل اسب، جمهوری آذربایجان (Эфендиев, 1986: 63).
Fig. 11: Horse-shaped gravestone, Republic of Azerbaijan (Эфендиев, 1986: 63).

تصویر ۱۲: سنگ‌نشانهٔ قبر به شکل لاک‌پشت، جمهوری آذربایجان (Ağasıoğlu, 2013: 39).
Fig. 12: Turtle-shaped gravestone, Republic of Azerbaijan (Ağasıoğlu, 2013: 39).

تصویر ۱۳: سنگ‌نشانهٔ قبر به شکل سنگ‌افراشت، روستای انار مشکین‌شهر، استان اردبیل (نگارنده، ۱۳۹۶).
Fig. 13: Gravestone, Anar Meshkin Shahr village, Ardabil province (Author, 2017).

تصویر۱۴: سنگ‌افراشت، گورستان خالدنبی گرگان (www. tabnak. ir).
Fig. 14: Stelae, Khalid Nabi Gorgan cemetery (www.tabnak.ir).

بررسی مفاهیم به‌کار رفته در سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت

حقایق و وقایع بی‌شماری که در ماوراء درک بشر قرار دارند او را واداشته تا برای ابراز اندیشه‌ها و مفاهیمی که بیان، فهم و توصیف کلامی آن‌ها مشکل بوده است، نظام‌هایی از علائم گوناگون را ابداع کند. زمانی‌که بحث از اعتقادات، مذهب و آئین در جوامع باستان به‌میان می‌آید ناخودآگاه ذهن به تشریح نمادهایی می‌پردازد و این مهم به ذهن متبادر می‌شود که در دوران باستان دین با واژهٔ نماد و نشانه، پیوندی گسست‌ناپذیر دارد. نماد دارای جنبه‌ای وسیع‌تر و ناخودآگاه است که هرگز نمی‌توان آن‌را به‌طور دقیق تعریف و یا به‌طور کامل توصیف کرد. هنگامی‌که ذهن به پویش نماد می‌پردازد با اندیشه‌هایی برخورد پیدا می‌کند که در ماوراء قابلیت‌های منطقی-عقلانی آن قرار دارند (هوهنه‌گر، ۱۳۷۰: ۱۳). این پژوهش نیز امید ندارد به معنی دقیق آن‌چه که با عنوان سنگ‌افراشت انسان‌ریخت و دلایل ساخت و درک تمامی مفاهیم به‌کاررفته در آن، دست یابد. به زبانی گویاتر می‌توان گفت این درک ذاتاً ممکن نیست، اما میزان نوری که بر تاریکی این مفاهیم انداخته می‌شود، متفاوت خواهد بود.

احترام به متوفی و اعتقاد به حیات پس از مرگ در تدفین اموات، ساخت مقابر، خاکسپاری برخی ظروف حاوی غذا و مایحتاج زندگی در کنار متوفی نمود یافته است. برخی معتقدند که این اشیاء احتمالاً بدهی‌هایی بودند که زندگان به مردگان بازمی‌گردانند، یا هدایایی که زندگان به مردگان پیشکش می‌کردند، یا پیشکشی برای ایزدان، حتی می‌توان وجود این اشیاء را چنین توجیه کرد که شاید هدایایی از طرف کسانی باشد که در مراسم خاکسپاری شرکت نموده‌اند (دارک، ۱۳۷۹: ۱۳۱). در هر حال، وجه مشترک همهٔ این دیدگاه‌ها اعتقاد به دنیای پس از مرگ است که این اعتقادات و آئین‌ها به صور مختلف در یافته‌های باستان‌شناختی نمود یافته‌اند؛ ازجمله مهم‌ترین سنت‌هایی که در ارتباط با تدفین در هزاره‌های مورد بررسی در حوزهٔ جغرافیایی یادشده متداول گشته، فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت است. درحقیقت انسان از دورهٔ نوسنگی، به سنگ و وجه تقدس آن دقت‌نظر داشته و نمود بارز و فاخر استفاده از سنگ‌افراشت در فضاهای مقدس، در محوطهٔ گوبکلی‌تپهٔ ترکیه گزارش شده است (Schmidt, 2010: 238).

نتایج بررسی‌ها نشان می‌دهند در هزاره‌های مورد بحث پژوهش حاضر، هیچ یافته‌ای دال‌بر پرستش اموات و ساختن تمثیل اشخاص و حیوانات با هدف نیایش آن‌ها به‌دست نیامده است. به‌نظر می‌رسد این سنگ‌افراشت‌ها عموماً به‌منظور یادمانی از اشخاص برجسته و نمادهای باروری ساخته شده‌اند و ارتباط آن‌ها با محل‌های تدفینی گویای این مهم است که این فرهنگ، با اعتقاد به دنیای پس از مرگ در ارتباط بوده است. تاکنون گمانه‌زنی‌های متعددی درخصوص چیستی این فرهنگ صورت گرفته است؛ هرچند دور از ذهن نیست که این سنگ یادمان‌ها در جوامع انسانی مختلف با اهداف دینی، تبلیغاتی و اجتماعی برپا شده باشند (Sevin, 2005: 89)، اما آن‌چه از بررسی گسترش فرهنگ سنگ‌افراشت‌ها می‌توان دریافت، ارتباط آن‌ها با سنن و آئین‌هایست که در قالب، تجسم فرد متوفی در ارتباط با مدفن وی نمود یافته است. لازم به توضیح است این فرهنگ در قبور متعدد در جوامع مختلف از دورهٔ پیش‌ازتاریخ (Ağasıoğlu, 2013) تا سده‌های اخیر (Yılmaz. An, 2003: 44) به‌صورت نمادهای مختلفی به‌نمایش گذاشته شده و در حالت عام می‌توان سیر تحول آن‌ها را از سنگ‌های یادمان تا نمادهای باروری پیگیری نمود.

ازجمله مفاهیم دیگری که برروی سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت نمود یافته، آئین قربانی کردن است. این آئین به‌صورت حیواناتی بر روی سنگ‌افراشت‌های حکاری و آستارا نمود یافته است. نمونه‌های متعددی از قربانی‌کردن حیوانی در شمال‌غرب ایران در قبور عصرمفرغ و آهن گزارش شده است. به‌نظر می‌رسد آئین قربانی‌کردن انسان نیز در این دوره مرسوم بوده است. قسمتی از جمجمهٔ انسانی برروی سکویی در ارتباط با معبد اولیه در محوطهٔ شهریری به‌دست آمده است، احتمالاً به‌عنوان قربانی انسانی بوده است (پورفرج، ۱۳۸۶: ۳۸۲). از وجود آئین قربانی انسانی در منطقهٔ مورد بحث، در همین دوره از گورستان خانقاه گیلوان نیز گزارش شده است (Rezaloo & Khanali, 2016: 75). به‌نظر می‌رسد نمونهٔ انسان‌هایی با ابعاد کوچک‌تر که به حالت نامتعادل و افتاده برروی زمین در حاشیهٔ فرد مرکزی، که استل متعلق به وی است، برروی استل‌های حکاری نقش شده‌اند، نمونه‌ای از قربانی انسانی باشند.

تاکنون بیشترین تعداد سنگ‌افراشت انسان‌ریخت از محوطهٔ شهریری در شمال‌غرب ایران شناسایی شده است. از این منظر که عمدهٔ این سنگ‌افراشت‌ها در محل اولیهٔ خود باقی‌مانده‌اند، این محوطه در بررسی این فرهنگ حائز کمال اهمیت است. سنگ‌افراشت‌های این محوطه براساس موقعیت قرارگیری در سه گروه عمدهٔ دیوار دفاعی (بیش از ۵ نمونه)، گورستان (بیش از ۵۰ نمونه) و معبد (بیش از ۴۰۰ نمونه)، قابل تقسیم‌بندی است.

ازلحاظ استفاده از سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در دیوار دفاعی، محوطهٔ شهریری با تل‌آچانا در انتاکیه قابل مقایسه است. به‌نظر می‌رسد این سنگ‌افراشت‌ها برروی بارو به‌عنوان خدای حافظ دیوار مطرح بوده است (Woolley, 1955: 38). گروه دوم سنگ‌افراشت‌های محوطهٔ شهریری در ارتباط مستقیم با گورهای تدفینی به‌دست آمده است (خانعلی، ۱۳۹۷: ۲۱۰-۱۵۰). گروه سوم سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت محوطه در مکانی که از طرف کاوش‌گر معبد نامیده شده، به‌دست آمده است (هژبری‌نوبری و همکاران، ۱۳۹۷: ۱۲). با توجه به تقدس محوطهٔ شهریری (همان: ۱۶)، به‌نظر می‌رسد افراد مختلف سنگ‌های یادمان خود یا بستگان فوت‌شده خود را برای داشتن یادمانی در این محوطهٔ مقدس، مهیا کرده‌اند. نمونهٔ تدفین‌های بدون جسد در گسترهٔ جغرافیایی فرهنگ بلخی-مروی (توگولوک، گنور) (Sarianidi, 2007: 51)، جنوب‌شرق ایران در شهرسوخته در بازهٔ زمانی (۲۵۰۰-۳۰۰۰پ.م.) (سیدسجادی، ۱۳۸۵: ۳۱)، شهرک فیروزه (باصفا، ۱۳۹۳: ۲۶۲)، محوطهٔ چَلو (وحدتی و بیشیونه، ۱۳۹۳: ۳۲۱) و گورستان لاریجان (هژبری‌نوبری، ۱۳۸۹: ۱۲۵-۱۱۲) گزارش شده است. به زبان دیگر، این گمانه‌زنی نیز می‌تواند مطرح گردد که مجموعهٔ شهریری نیز

نوعی از گورهای موسوم به "Cenotaph" یا همان «مقبرهٔ خالی، تهی گور یا مقبرهٔ سرباز گمنام» بوده یا به‌نوعی با این موضوع مرتبط است.

همان‌طورکه در بخش پیشین به‌طور مبسوط اشاره شد در قرون میلادی سنگ‌افراشت‌هایی با ویژگی‌های مختلفی از قبیل یادمان‌های جنگاوران، قهرمانان و نمادهای باروری در ارتباط با مدفن اشخاص بروز و ظهور یافته است.

نتیجه‌گیری

موضوع محوری این پژوهش بررسی چیستی و چرایی برپایی سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت است. در این‌خصوص در ابتدا حوزهٔ گسترش زمانی و مکانی این فرهنگ تبیین گردید. این فرهنگ در دورهٔ پیش‌ازتاریخ عموماً در حوزهٔ جغرافیایی بین دریای سیاه و دریای خزر گسترش داشته و ازجمله مهم‌ترین سنت‌هایی‌ست که در ارتباط با تدفین در طول هزاره‌های سوم، دوم و اول پیش‌ازمیلاد در حوزهٔ جغرافیایی شمال‌غرب ایران، قفقاز و شرق آناتولی متداول گشته است. در دوره‌های متأخر این فرهنگ از مرزهای غربی چین تا اروپا گسترش داشته است. در سده‌های میلادی فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در متون، اشعار و یافته‌های باستان‌شناسی با اسامی مختلفی بال‌بال، بدیز، داش‌بابا و... یاد شده است که نشان از ویژگی‌های متعدد در سنن، اعتقادات و جزئیات دیگر آن‌هاست. به‌لحاظ تسلسل تاریخی و جغرافیایی ارتباطی بین فرهنگ سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت در پیش‌ازتاریخ و دوران آغازتاریخی و میلادی وجود ندارند یا حداقل تاکنون شناخته شده نیست. با این‌وجود منابع مکتوب درخصوص بال‌بال و بدیزها ازجمله مهم‌ترین داده‌های معنی‌شناسی این فرهنگ هستند.

این فرهنگ در مناطق یادشده، هرچند در برخی جزئیات تفاوت‌هایی به‌لحاظ بصری دارند، اما در موارد متعدد نیز دارای وجوه اشتراک هستند. میزان شباهت‌های بصری و فناوری به‌حدی است که بر ارتباط این فرهنگ در طول ازمنه مورد بررسی در گسترهٔ وسیع جغرافیایی تأکید دارد. تاکنون گمانه‌زنی‌های متعددی درخصوص چیستی این فرهنگ صورت گرفته است. در این رابطه اهداف دینی، تبلیغاتی و اجتماعی عنوان گردیده بود، اما بررسی گسترش فرهنگ سنگ‌افراشت‌ها در بستر زمان و مکان نشان می‌دهد این فرهنگ به انحاء مختلف با مقولهٔ تدفین، سنن و آئین‌های مذهبی ارتباط دارد. این موضوع در متون و یافته‌های باستان‌شناختی نیز نمود داشته است.

سپاسگزاری

در پایان نویسنده برخود لازم می‌داند که از داوران نشریه برای بهبود و غنای متن مقاله قدردانی نماید.

تضاد منافع

نویسنده ضمن رعایت اخلاق نشر در ارجاع‌دهی، نبود تضاد منافع را اعلام می‌دارد.

پی‌نوشت

1. N.I.Veselovsky
2. Stone Plaśtic Art of Azerbaijan
3. Rasim Efendi
4. Hakkâri taşları: çıplak savaşçıların gizemi

۵. فرهنگ مایکوپ: فرهنگی که در اندکی قبل از فرهنگ کورا-ارس در منطقهٔ قفقاز به منصه ظهور می‌رسد به‌نام «فرهنگ مایکوپ» مشهور است. این فرهنگ دارای ویژگی‌های شاخصی در معماری، اقتصاد معیشتی، آداب تدفینی و غیره است که نشان‌دهندهٔ تشکل‌های شاخصی از لحاظ بسیاری از مواد فرهنگی است و یک زمینه‌ای از فناوری‌های

را مشخص نمود که باستان‌شناس روس، «چرنیخ» از آن به‌عنوان یک «استان فلزگری» یاد می‌کند (Chernykh, 1992: 54-97).

6. Tell-Rimah

۷. واژهٔ دیگری که در ارتباط با واژهٔ بال‌بال در منطقهٔ خلخال براساس مطالعات مردم‌شناسی شناخته شده، واژهٔ «اولولی» است.

8. Plano Karpini

9. Vilhelm De Rubruk

10. Burana

کتابنامه

- باصفا، حسن، (۱۳۹۳)، «شیوه‌های تدفین دورهٔ مفرغ پایانی در دشت نیشابور (شمال‌شرقی ایران)». مجموعه مقالات همایش بین‌المللی باستان‌شناسان جوان، به‌کوشش: محمدحسین عزیزی‌خرانقی، رضا ناصری و مرتضی خانی‌پور، تهران: دانشگاه تهران: ۲۶۶-۲۵۷.

- بن‌فضلان، احمد بن العباس بن راشد بن حماد، (۱۳۴۵). سفرنامه. ترجمهٔ ابوالفضل طباطبائی، تهران: انتشارات شرق.

- پورفرج، اکبر، (۱۳۸۶). «بازنگری عصرآهن شمال‌غرب ایران مطالعه موردی محوطهٔ شهریری اردبیل و قلاع اقماری». رسالهٔ دکترای باستان‌شناسی دانشگاه تربیت‌مدرس (منتشرنشده).

ترابی‌طباطبایی، سیدجمال، (۱۳۵۵). آثار باستانی آذربایجان. جلد دوم، تهران: انتشارات انجمن آثار ملی.

- خانعلی، حمید، (۱۳۹۷)، «تحلیلی بر روابط فرهنگی شمال‌غرب ایران و قفقاز براساس مطالعهٔ موردی سنگ‌افراشت‌های انسان‌ریخت به‌دست‌آمده از مطالعات باستان‌شناسی محوطهٔ نیایشگاه شهریری استان اردبیل». رسالهٔ دکتری باستان‌شناسی دانشگاه تربیت‌مدرس (منتشرنشده).

- دارک، کن آر، (۱۳۷۹). مبانی نظری باستان‌شناسی. ترجمهٔ کامیار عبدی، تهران: مرکز نشر دانشگاهی.

- سیدسجادی، سیدمنصور، (۱۳۸۵). شهرسوخته آزمایشگاهی بزرگ در بیابانی کوچک. زابل: پایگاه میراث‌فرهنگی و گردشگری شهرسوخته.

- وحدتی، علی‌اکبر؛ و بیشونه، رافائل، (۱۳۹۳). «گزارش مختصر فصل اول کاوش در تپهٔ چلو، دشت جاجرم، شمال‌شرقی ایران». گزارش‌های سومین گردهمایی سالانهٔ باستان‌شناسی ایران، تهران: انتشارات پژوهشگاه میراث‌فرهنگی: ۳۲۴-۳۲۰.

- هژبری‌نوبری، علیرضا؛ خانعلی، حمید؛ یلماز، آنیل؛ موسوی‌کوهپر، سیدمهدی؛ و حاجی‌زاده، کریم، (۱۳۹۷). «تحلیل مؤلفه‌های جغرافیایی و فرهنگی-اجتماعی مؤثر بر فرآیند شکل‌گیری و توسعهٔ محوطه باستانی شهریری». برنامه‌ریزی و آمایش فضا، ۲۲(۱): ۲۱-۱. https://hsmsp.modares.ac.ir/article-21-16478-fa.html

- هژبری‌نوبری، علیرضا، (۱۳۸۹). «گزارش مقدماتی سومین فصل کاوش‌های باستان‌شناختی گورستان باستانی لاریجان - خداآفرین». تهران: مرکز اسناد پژوهشکدهٔ باستان‌شناسی (منتشرنشده).

- هوهنه‌گر، آلفرد، (۱۳۷۰). نمادها و نشانه‌ها. ترجمهٔ علی صلح‌جو، تهران: نشر سازمان چاپ و انتشارات وزارت فرهنگ و ارشاد اسلامی.

- Ağasıoğlu, F., (2013). *Dasbaba Turkun Das yaddasi*, Bakı.

- Basafa, H., (2014). "Burial Practices of the Late Bronze Age in the Neyshabur Plain (Northeastern Iran)". *Proceedings of the Fourth International Conference of Young Archaeologists*, November 2013, edited by Mohammad Hossein Azizi Kharangi, Reza Naseri, and Morteza Khanipour, Tehran: University of Tehran: 257-266.

- Burney, C. A., (1979). "Meshkinshahr Survey". *Iran,* 17: 155-6.

- Веселовский Н. И., (1915). *Современное состояние вопроса о «Каменных бабах» или «Балбалах»*. Зап. Имп. Одесского Об-ва Истории и Древностей, т.32. (Отд. Оттиск). Одесса,

- Carter, T. H., (1970). "The stone spirits". *Expedition,* 12(3): 22.

- Chernykh, E. N., (1992). *Ancient metallurgy in the USSR: the early metal age*. CUP Archive.

- Dark, K. R., (1995). *Theoretical Archaeology.* Translated by: Kamyar Abdi, Tehran: The University Publication Center.

- Darvill, T., (2008). *Concise Oxford Dictionary of Archaeology.* OUP Oxford.

- Ebtehaj, V., (2004). "The Study Iron Age Megalithic Graves Architecture Structure Case Study: Shahryri Site in Ardebil Province". The Thesis Presented For Degree of Master In Archaeology, Dr. Alireza Hojabri Nobari, Department of Archaeology School of Humanities Tarbiat Modarres University, Tehran (Unpublished), (in Persian).

- Hejebrinobari A.; Khanali, H.; Yilmaz, A.; Mousavi Kouhpar, S. M. & Hajizade-Bastani, K., (2018). "Analysis and Investigation of Effective Geographical and Socio-Cultural Variables on Formation and Development of Shahr yeri". *MJSP,* 22 (1): 1-21.

- Hohenegger, A., (1977). *Form and sign about letters and symbols.* Translated By Ali Solhjoo. Tehran: Printing and Publishing Company The Ministry of Culture and Islamic Guidance.

- Ibn Fadlan, A.-ibn A.-ibn R.-ibn H., (1966). *The Travelogue.* Translated by: Abolfazl Tabatabaei, First Edition. Tehran: Sharq Publications.

- Ingraham, M. L. & Summers, G., (1979). "Stelae and Settlements in the Meshkin Shahr Plain, Northeastern Azerbaijan, Iran". *Archäologische Mitteilungen aus Iran Berlin,* 12: 67-102.

- Khanali, H., (2018). "A Cultural Analysis of Iran's Northwest and the Caucasus Based on a Case Study of Human Sculptures from the Archaeological Studies of the Neyayeshgah-i Shahr yeri Complex in Ardabil Province". Doctoral Dissertation in Archaeology, Advisor: Alireza Hajiberry Nobari, Tehran: Tarbiat Modares University (Unpublished), (in Persian).

- Nobari Hejebri, A., (2007). *Preliminary Report of the First Chapter of archaeological excavation of Larijan Cemetery.* Tehran: Iranian Center for Archaeological Research.

- Nobari Hejebri, A., (2010). Preliminary Report of the Third Chapter of archaeological excavation of Larijan Cemetery. Tehran: Iranian Center for Archaeological Research.

- Özfırat, A., (2002). "Yılı Hakkari Kazıları". *Kazı Sonuçları Toplantısı,* 23-2: 297-306.

- Porfroj, A., (2007). "Revisiting the Iron Age in Northwestern Iran: A Case Study of the Shahriri Ardabil Complex and Satellite Fortresses". Doctoral Dissertation in Archaeology, Advisor: Alireza Hajiberry Nobari, Tehran: Tarbiat Modares University (Unpublished), (in Persian).

- Rezaloo, R. & Khanali, H., (2016). "The Study of a Distinctive Middle-Bronze-

Age Burial in Khanghah Gilavan Cemetery". *The International Journal of Humanities,* 24(1): 75-89. DOR: 20.1001.1.25382640.2017.24.1.6.1

- Sarianidi, V., (2007). *Necropolis of Gonur.* Kapon editions.

- Schachner, A., (2001). "Zur Bildkunst des 2. Jahrtausends v. Chr. zwischen Kaspischem Meer und Van-See am Beispiel einer Stele im Museum von Astara (Azerbaycan)". *Archäologische Mitteilungen aus Iran und Turan,* 33: 115-142.

- Schmidt, K., (2010). "Göbekli tepe - the stone age sanctuaries. new results of ongoing excavations with a special focus on sculptures and high reliefs". *Documenta Praehistorica,* 37: 239-256.

- Sevin, V., (2005). *Hakkâri taşları: çıplak savaşçıların gizemi*. YKY.

- Seyed Mansour, S. S., (2006). *Shahr-i Sokhta A large laboratory in a small desert*. Cultural Heritage & Tourism of Shahr-i Sokhta

- Tabatabaei, S. J., (1976). *Ancient Works of Azerbaijan*. Volume Two, First Edition. Tehran: National Work Association Publications.

- Tahmasebi Zave, H. & Irvani Ghadim, F., (2016). "Commentary on the Similarities between objects of Bactria Margiana Archaeological Complex (BMAC) and Shahr-i Sokhta". *Bi-annual Journal of Restoration Science and Cultural Heritage*, 7(4): 19-33.

- Tryjarski, E., (1971). "On the Archaeological Traces of Old Turks in Mongolia". *East and West,* 21(1/2): 121-135.

- Vahdati, A. A. & Biscione, R., (2014). "Brief Report of the First Chapter of excavation in Chalo hill, Jaram Plain, North East of Iran". Tehran: *Research Institute of Cultural Heritage, Handicrafts & Tourism Publication. Reports of 3rd annual Symposium on the Iranian archeology,* 320-324.

- Woolley, L., (1955). *Alalakh: an account of the excavations at Tell Atchana in the Hatay, 1937-1949.* (Vol. 18). Society of Antiquaries of London.

- Yilmaz, Ad., (2013). "Tebriz Azerbaycan Muzesinde Bulunan Balbal Formundaki Heykellerin Turk Tarihi AÇisindan Önemi". Yuksek Lisans Tezi, Prof. Dr. Ahmet TaŞaĞIL, MİMAR SİNAN GÜZEL SANATLAR ÜNİVERSİTESİ, İstanbul.

- Yilmaz, An., (2003). "Türk dünyasında balbalların dağılımı". Doktora TEZİ, Prof. Dr. Oktay Belli, İstanbul ÜNİVERSİTESİ, İstanbul.

- Эфендиев, Р. С. О., (1986). *Каменная пластика Азербайджана*. Ишыг, Баку.